

Mirası", *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı, Bildiriler*, İstanbul 1987, s. 20-38; O. Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* (trc. Nuran Yavuz), İstanbul 1988, s. 138; H. Pirenne, *Ortaçağ Kentleri* (trc. Şadan Karadeniz), İstanbul 1991; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Sanatı ve Maneviyatı* (trc. Ahmet Demirhan), İstanbul 1992, s. 68-69, 80; J.-L. Michon, "Dini Kurumlar", *İslâm Şehri* (trc. Elif Topçugil), İstanbul 1992, s. 16-17; N. Elis-séef, "Fiziki Plan", a.e., s. 124, 132, 135; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995; Doğan Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995, s. 46, 117-118, 163-197; Turgut Cansever, *İslâm'da Şehir ve Mimari*, İstanbul 1997, s. 111, 114; Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu* (trc. Erol Üyepazar-cı), İstanbul 2000, s. 311-315; Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*, Ankara 2001, s. 8-9; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 125, 187-199; Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân* (doktora tezi, 2006), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Metin Tuncel, "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 23, İstanbul 1980, s. 123-160; Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi", *AÜİFD*, XXVIII (1986), s. 167-180; Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *IJMES*, XIX (1987), s. 155-159; A. Raymond, "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views", *British Journal of Middle Eastern Studies*, XXI, Durham 1994, s. 3-16; Muammer Gül, "İslâm Şehrinin Doğuşu", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/6, Balıkesir 2001, s. 78-87; Mustafa Demir, "Türk-İslâm Medeniyetinde Şehirleşme", *İslâmî Araştırmalar*, XVI/1, Ankara 2003, s. 156-165; Tarih Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", *TTK Bildiriler*, XIV (2005), I, 454-458; V. F. Büchner, "Şehir", *İA*, XI, 391-392; M. Yaşar Kandemir, "Fezâil", *DA*, XII, 531.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

Osmanlılar'da. XIII. yüzyıl sonlarında konar göçer bir Türkmen boyundan tarih sahnesine çıkan Osmanlılar, kısa sürede yerleşik hayata daha yakın siyasî bir teşekkül olarak dikkati çekmeye başladılar. Erken dönemlerden itibaren uygarlığın en temel değerlerinden biri sayılan şehire ve şehirleşmeye önem verdiler. Osmanlılar'ın taşradaki temel yönetim birimleri olan sancak, kaza ve nahiye merkezleri genellikle şehir ve bazan kasaba diye bilinir. Ancak bir merkezin şehir olarak nitelendirilmesiyle ilgili kesin bir kriter mevcut değildir. Söz konusu yönetim birimlerinin merkezi anlamındaki "nefs" kelimesi de tam bir ayırım ifade etmez. Bazan yirmi otuz hâne-lik köyler de nefis adı altında kaydedilir. Bu bakımdan bir şehrin tanımlanmasında başta nüfus olmak üzere idarî fonksiyon ve ekonomik özellik gibi kriterler göz önüne

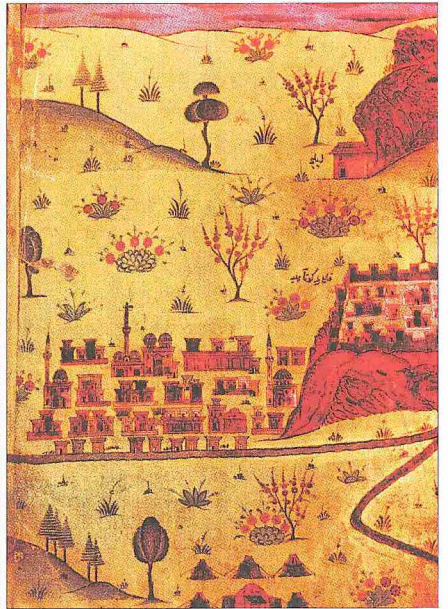
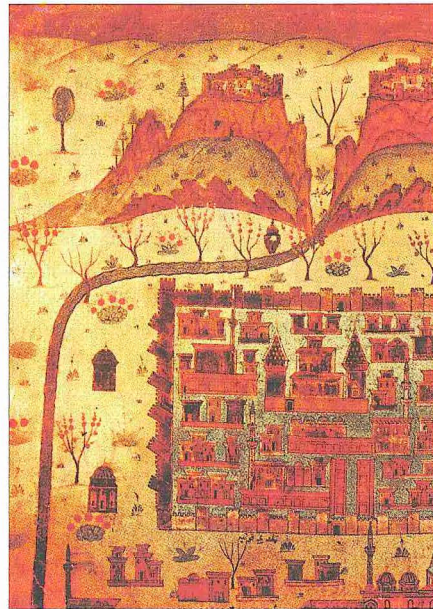
alınır. Bu durumda en az 400 vergi nüfusu bulunan, idarî yönden sancak merkezi ise sancak beyine, kaza merkezi statüsünde ise kadı ve subaşı ile ticaret ve sanat ehline sahip yerler şehir sayılabilir. Osmanlı belgelerinin dilinde şehir "cuma kılınır ve pazar durur yer" şeklinde tanımlanır. Buradan şehirlerin çekirdeğini cuma camisiyle haftanın belirli günlerinde kurulan pazarların oluşturduğu anlaşılır. Bu özelliği taşıyan camilerin Osmanlı arşiv kayıtlarında "câmi-i şerif, câmi-i kebîr, kadîm cami" gibi adlarla yer aldığı görülür. Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı şehirlerinin merkezinde cuma camisi veya ulucami denen, bir veya iki minareli ve şerefeli cami varsa bir kale ve çevresinde mahallesi olan bir çarşı yer alır. Fakat bu oluşuma sahip yerleşim yerlerinin şehir diye görülebilmesi için toplumsal bir tabakalaşma ve esnaf zümresinin bulunması, tarım ürünlerinden ziyade yakın bölge ve ticaret yerleri için çeşitli hizmetler vermesi, eşyalar üretmesi ve pazarlaması, sakinlerini besleyecek genişlikte kırsal alanı olması gerekir. Ayrıca fiziksel bakımdan yerleşiklerin oturduğu mahallelere bölünme de şehirlerin önemli bir özelliğini oluşturur. Bu fonksiyonların yerine getirilmesinde şehirlerin topografik mevkilerini de göz önüne almak icap eder.

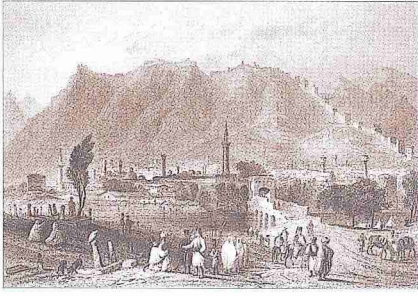
Anadolu ve Balkanlar'daki şehirlere bakıldığında kuruluşları Osmanlılar'dan önce-

ki dönemlere dayanan şehirlerin bir hayli fazla olduğu dikkati çeker. Bu şehirlerden pek çoğunun özelliği hemen hepsinde bir kalenin yer almasıdır. Kaleler şehirlerin fiziksel görünümünde ve yapılanmasında belirleyici rol oynar. Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri zamanında yeni bir fiziksel yapılanma dönemine giren ve kısmen kale kent, kısmen de açık kent görünümünde olan bu gibi şehirlerin, Osmanlılar'ın erken dönemlerinden itibaren iskân alanlarının kaleden aşağıya doğru sarktığı ve artık kalenin savunmasına ihtiyaç duyulmayacak şekilde açık şehir konumuna dönüştüğü söylenebilir. Genellikle bir mahallenin yer aldığı iç kalede yönetim, askerî garnizon ve hapisane binaları ile beylerbeyi, sancak beyi, kadı ve dizdar gibi yöneticilerin oturduğu evler bulunurdu. İç kale dışında ticarî faaliyetler yapılır ve burada ileri gelen kesim otururdu. Kale dışında ise daha çok yeni yerleşim alanları vardı.

Bu dönemde Anadolu ve Balkanlar'daki bazı şehir merkezlerinin tarihî, kültürel ve coğrafi bakımdan farklılıklar göstermesine rağmen genellikle imaret, bedesten, kervansaray, pazar yeri, cuma camisi (ulucami) gibi içtimaî, ticarî ve dinî tesisler etrafında şekillendiği dikkati çeker. Ancak bu tesislerin tamamı herhangi bir şehirde mevcut olmayabilir ve bazı şehirler bunların bir veya birkaçına sahip olabilir. Mese-

Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâkeyn'de Kütahya ve Konya şehirlerini gösteren minyatürler (İÜ Ktp., TY, nr. 5964, vr. 15^b, 17^a)

W. H. Bartlett'in XIX. yüzyıla ait bir gravüründe Antakya'nın güneydoğudan görünüşü (J. Carne, *Syria, the Holy Land, Asia Minor*, London 1836, s. 25)

İlâ imaret, bedesten, kervansaray gibi tesisler daha ziyade ticarî ve ekonomik bakımdan gelişmiş ana yol üzerindeki şehirlerde görülür. Şehir merkezlerini fiziksel bakımdan şekillendiren söz konusu tesislerin zannedildiği gibi düzensiz ve karmaşık değil planlı bir şekilde kurulduğu söylenebilir. Osmanlı şehirlerinin genelde iki ana kısımdan meydana geldiğini belirtmek gerekir. Bunlardan biri şehrin içtimaî, sınaî ve ticarî faaliyetlerinin gerçekleştirildiği alanlar, diğeri ise şehir halkının umumiyetle ibadethaneler etrafında teşekkül eden ve ikamet yerleri olan mahallelerdir.

Osmanlı Devleti'nin erken devirlerinden itibaren mevcut şehirler geliştirilir, kasaba ve köyler şehre dönüştürülürken, bu arada yeni bir şehir kurulurken uygulana gelen önemli usullerden biri pek çoğu hükümdar, hükümdar oğulları, kızları, zevceleri ve devlet adamlarına ait olmak üzere vakıflar kurmak ve ardından vakfa ait ihtiyaç duyulan dinî, sosyal ve ticarî hizmet binalarının inşa edilmesi yoluna gitmekti. Bu bina veya tesislerin planlanmasının özünde İslâmî öğelerle Orta Asya Türk kültürünün özelliklerinin yer aldığı, Osmanlı şehri denebilecek bir terkip görülür. Bunun yanında doğrudan doğruya bu terkin temel olduğu yeni kurulan şehir veya kasabalar da vardır. Vakıf tesisi diye kurulan bu binalar veya külliye, görevli kadrosu ve bunların aileleriyle birlikte zamanla küçük bir yerleşim yeri oluşturmakta, böylece külliye etrafında tesis edilen veya gelişen mahalleler vasıtasıyla şehrin fiziksel yapısı şekillenmekte ve gelişimi sağlanmaktaydı. Bu durum Osmanlı şehirlerinin alt yapı finansmanının temin edilmesinde, kuruluşunda, imarında, iskânında ve gelişmesinde vakıfların önemli rol oynadı.

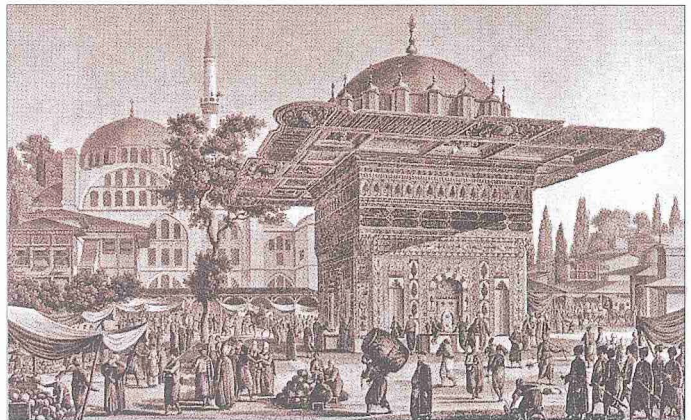
diğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bu anlayışla Osmanlılar'ın daha kuruluş döneminde şehirleşmenin asıl nüvesini meydana getiren, vakıf yoluyla inşa edilen eserlerin tahmin edilenin üstünde olduğu görülür. Orhan Gazi, başta İznik ve Osmanlı Beyliği'nin merkezi Bursa olmak üzere birçok yerde vakıf eserler tesis ettirdi; 1339-1340'ta Bursa'da kalenin doğu tarafında cami (Orhan Camii), imaret, medrese, hamam ve kervansaraydan oluşan bir külliye yaptırdı. Bursa'nın çehresini değiştiren bu bina grupları şehrin merkezini teşkil etti. Alâeddin Bey, Çoban Bey, Hoca Nâib gibi adlar taşıyan yeni semtler bu devirde kuruldu. Bundan sonraki dönemlerde gelişmesi daha da hızlanan şehrin başka kesimlerinde padişahlar, hânedan mensupları ve diğer ileri gelenler sayesinde zengin vakıfların tahsis edildiği birçok ticarî ve dinî merkez oluşmaya başladı. Bunlar Yıldırım, Emîr Sultan, Sultan Mehmed (Yeşil) gibi yeni bölgelerin ve mahallelerin kurulmasını sağladı. Böylece Bursa, XVI. yüzyıl ortalarında 50.000'i aşan nüfusu ile Anadolu şehirleri arasında en fazla nüfusa sahip yer haline geldi. Osmanlılar'ın Bursa'yı başşehir yaptıktan sonra Çanakkale Boğazı'nı aşması, 1352'de Gelibolu yarımadasına yerleşmesi, 1361'de Edirne'nin fethi, fetihler ilerledikçe her biri Balkanlar'ın uç bölgelerinde yer alan Filibe, Eski Zağra, Tatar Pazarı, Sofya, Baba-dağı, Silistre, Vidin, Üsküp, Serez, Tırhala ve Eğri gibi merkezlerle çevresi Anadolu'dan gelen Türk göçmenlerinin ve kültürünün ağır bastığı şehirler haline geldi. Balkanlar'da pek çok yerleşim yeri, klasik Osmanlı şehircilik anlayışı çerçevesinde kısa sürede yapılan imar faaliyetleri sonucunda çarşı ve mahallelere bölünmüş şekilde bir gelişme göstermeye ve Osmanlı şehri özelliğini kazanmaya başladı.

Osmanlılar'ın vakıflar yoluyla şehirleşmeye yönelik imar faaliyetleri, özellikle İstanbul'un fethinin ardından Fâtih Sultan Mehmed döneminde başşehir İstanbul'da görülür. II. Bayezid ve Kanûnî Sultan Süleyman zamanında devam eden ve zirveye ulaşan bu faaliyetler neticesinde sadece hükümdarlarca değil hükümdarların oğulları, kızları, zevceleri ve devlet adamları tarafından inşa edilen cami ve imaretlerin sayısının binleri aştığı dikkati çeker. Bu imar faaliyetlerine paralel şekilde İstanbul, Fâtih döneminde alınan tedbirler ve uygulanan iskân siyasetiyle daha sonraki dönemlerde gönüllü göçler neticesinde sadece Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa'nın en büyük şehri haline geldi. Bu arada Osmanlı hânedanının temsilcileri olarak Anadolu'da daha ziyade eski beyliklerin merkezinde sancak beyi sıfatıyla görev yapan ve âdeta başşehir İstanbul'un ve sarayın minyatür bir yapısını bu sancaklara taşıyan şehzadeler, şehir merkezlerinin fiziksel görünümünü değiştirecek ölçüde imar faaliyetlerinde bulundular. Trabzon, Amasya ve Manisa gibi şehirlerde hânedan mensuplarının inşa ettirdikleri kamu binaları ve mâbedler söz konusu merkezlerin fiziksel ve kültürel, vakıflar vasıtasıyla da ekonomik gelişiminde önemli rol oynadı.

Vakıf olarak kurulan tesisler, bazan "vakıf şehir" denebilecek ölçüde yeni bir şehrin veya kasabanın asıl çekirdeğini teşkil etmiştir. Önemli bir stratejik mevkide bulunması dolayısıyla gelişmesi ve şehirleşmesi istenen yerlerde dinî, içtimaî ve ticarî yapılar grubu kurulur, bunlar vakıflarla desteklenirdi. Bazan merkezden mimarbaşının görevlendirdiği kimseler veya mimarlar yapılacak inşaata nezaret ederlerdi. İnşaat tamamlandıktan sonra en önemli mesele şehir veya kasabanın sakinlerini oluşturacak ahalinin yerleştirilme-

Tophane
seminde
cami
ve meydan
çeşmesi
etrafında
kurulmuş
pazar yeri
ve dükkanların
tasvir edildiği
gravür
(Antoine-
Ignace Melling,
Voyage
Pittoresque
de Constantinople,
Paris 1819, lv. 22)

sidir. Bunun için daha çok tesislerin kurulduğu yerlere yakın kırsal kesimden halkın iskânına çalışılırdı. Ayrıca yerleşmeyi teşvik etmek ve daha cazip hale getirmek amacıyla bölgeye gelip yerleşecek olanlardan bazı vergiler alınmazdı. Erken dönemlerde vakıf şehir özelliğinde kurulan yerlerin en tipik örneklerinden birini Balkanlar'daki Uzunköprü teşkil eder. Ergene nehri üzerinde Balkanlar'a doğru açılan bir geçit yerinde bulunmasına rağmen bataklık, ormanlık ve hırsız yatağı olan Uzunköprü mevkiine II. Murad kendi vakıf hayratı olarak 1427-1428 yıllarında bir köprü, pazar yeri, cami, hamam ve medrese yaptırmaya başladı. Yaklaşık on sekiz yıl sonra inşaatın tamamlanması ve çevre köylerden halkın yerleştirilmesiyle Uzunköprü (o dönemdeki adı Cısr-ı Ergene) kasabası ortaya çıktı. Aynı şekilde birçok Bosna şehri önce bölgede sancak beyliği ve yüksek mevkilerde görevli kimseler, ardından zengin esnaf ve tüccarların yaptırdığı dinî ve sosyal tesislerle Osmanlı şehri haline gelmeye başladı. XV. yüzyıl ortalarında Bosna'da etrafı dağlarla çevrili düz bir alanda pazar yeri olan Sarayova, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra vakıf şeklinde Gazi Hüsrev Bey adına yaptırılan cami, hamam ve medrese, XVI. yüzyıl ortalarından sonra inşa ettirilen Ali Paşa Camii gibi tesislerle yükselmeye başladı. Bu arada Foça'da

Alaca Camii ve Banaluka'da Ferhad Paşa Camii, Bosna'daki şehirleri şekillendiren muhteşem mimarının örneklerini teşkil etti. XVI. yüzyılda Balkanlar'da şehirleşmeye yönelik bu imar faaliyetleri, aynı yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da Karaman bölgesindeki Karapınar adlı bir yerde II. Selim'in vakıf hayratı olarak yaptırdığı külliye ile kendini gösterdi. Karapınar, Sultanîye adıyla külliyesinin inşa edilmesinden sonra Aksaray, Niğde, Karaman bölgesinden getirilen yerleşik halk ile Varsaklar ve İlyaslar gibi konar göçer grupların yerleştirilmesiyle kısa sürede bir kasaba haline geldi. XVII. yüzyılda Celâfi isyanlarının sadece kırsal kesimi değil şehir ve kasabaları da olumsuz yönde etkilemesine rağmen vakıfların şehir ve şehirleşmedeki fonksiyonlarının devam ettiği söylenebilir. Bu fonksiyonların ana yolların üstündeki küçük yerleşim yerlerinde daha fazla olduğu görülür. Nitekim Malatya'nın kuzeybatısında yol üzerinde bulunan Hekimhan adlı konaklama yerine vakıflardan oluşan bir külliye inşa edildi ve burası zamanla bir kasaba hüviyeti kazandı. Ayrıca Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa doğum yeri olan Merzifon'a büyük bir cami yaptırdı.

Vakıfların küçük yerleşim yerlerinin şehre dönüşmesinde önemli rol oynamasıyla ilgili bir diğer örnek, Muşkara adıyla bilinen köyün XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Nevşehir'e dönüşümü sürecinde görülür. Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın doğduğu köy olan, Ürgüp kazasının Uçhisar nahiyesine bağlı Muşkara 1584'te 900 kişi civarında bir nüfusa sahipti. İbrâhim Paşa, sadrazam olduktan (1718) sonra önce buraya cami, medrese, çeşme, mektep, imaret, kütüphane, han, hamam, dükkân gibi tesisler yaptırdı ve Muşkara köyü bu tesislere vakfedildi. Köyün ahalisi avârız vergisinden muaf tutuldu; hatta bu muafiyet, köyün bir kasaba haline gelmesini sağlamak için etraftan buraya getirilip yerleştirilen göçebe gruplara da teşmil edildi. Böylece Muşkara köyü "yeni kurulan şehir" anlamında Nevşehir adıyla anılmaya başladı.

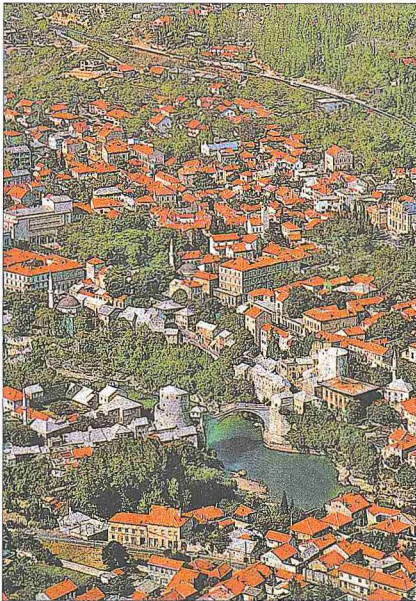
Şehirlerin gelişmesinde ve yeni şehirlerin kurulmasında Osmanlı Devleti'ndeki yol şebekesinin etkisi de önemlidir. İstanbul'un fethinden sonra İstanbul ağırlıklı bir gelişme gösteren Osmanlı yol şebekesi İstanbul'dan Balkanlar'a ve Anadolu'ya doğru sağ, orta ve sol olmak üzere üç ana kola ayrıldı. Bazı tâli yolların bağlandığı bu ana kollar üzerindeki şehir ve kasabaların özellikle nüfus ve ekonomik bakımdan gelişmeye daha açık olduğu söylenebilir. Bu du-

rum, bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren sahil kesimlerindeki şehir ve kasabaların gelişmesinde gözlemlenir. Ayrıca Osmanlı idaresindeki önemli Arap şehirleri Osmanlı sistemine uygun bir gelişme seyri izledi. Halep, Şam, Bağdat, Musul, Kudüs, Filistin'deki şehir ve kasabalar, Kahire gibi merkezler Memlûk idaresi altındaki fiziksel yapılarından çok daha büyük bir alanı kaplar hale geldi. Yönetici olarak burada görev yapan devlet adamları inşa ettirdikleri vakıf eserler cami, imaret vb. kamu binalarının çevresinde yeni mahallelerin teşkiline ve şehirlerin fiziksel açıdan büyümesine yol açtı. Zira ekonomik destek bunların gelişiminde önemli bir faktördü.

Osmanlı döneminde şehirlerin fiziksel yapısını belirleyen en önemli etkenlerden biri mahalledir. Genelde yirmi ile kırk hâne arasında, bazan bu sayının altında veya üstünde hâne barındıran mahalleler çok defa bir mescid, cami, imaret, zâviye, kilise, havra gibi tesislerin etrafında yer alır ve genelde o tesisin adını taşır. Bunun yanında bazı mahallelerin adları kuruldukları yerin doğal özelliğini yansıtabilir. Bazıları ise mahalleyi tesis eden halkın dinî veya idarî bir liderinin yahut konar göçer bir grubun adını taşıyabilir. Ayrıca siyasal, sosyal ve ekonomik sebeplerle bir şehirden veya bölgeden göç ederek başka bir şehre yerleşen topluluklarca teşkil edilen mahalleler göç edilen şehrin veya bölgenin adını alabilir. Bazı mahalleler ise o mahallede mevcut sınaî bir tesisin veya mahalle halkının uzmanlaştığı bir mesleğin adıyla bilinir.

Mahallelerdeki evler daha çok o yörede bulunan malzemelerle tek katlı olarak inşa edilir, malzemeye göre kerpiçten ve ağaçtan yapıldı. İşleme ve taşıma güçlüğünden ve çok masraflı olmasından dolayı taştan yapılan evler fazla değildi. Sokaklar ise genelde dardı ve bazan çıkmaz bir sokak da olurdu. XVII. yüzyılda Ankara gibi şehirlerde üst katı bulunan evlerin yapılması İstanbul merkezli ev yapımı şeklinin tesirini gösterir. Osmanlı mahallelerinin bu durumu şehir düzeni ve sistemini Doğu'ya has bir şekle koyar. Sokaklar belirli bir meydana açılmaz, bu da düzensiz bir yerleşimi düşündürür. Avrupa şehirleriyle yapılan karşılaştırmalarda Osmanlı şehirlerinin sistemli olmayışı daima öne çıkarılmıştır. Halbuki burada esas olan husus insan faktörüdür ve onun şehir kavramını algılayış biçimidir. Dolayısıyla kuramsal düzeye Weber'in ve haleflerinin çizdiği şehir modeline Doğu şehirlerinin uymaması şehircilik anlayışının bulunma-

Balkanlar'da tarihî dokusunu büyük ölçüde koruyabilmiş şehirlerden biri olan Mostar'dan bir görünüş

diği anlamına gelmez. Yapılan çalışmalar şehir kavramını toplum, siyasal ve ekonomik yapı, fiziksel özellikler bütünü içerisinde ele almaktadır. Bu bakımdan Osmanlı şehirleri fiziksel özellikleri, ekonomik gelişmişliği ve fonksiyonel yapısıyla bir Osmanlı şehri kavramını çağrıştıracak bütünlük göstermektedir.

Osmanlı şehirlerinde mahalleler bazı istisnalarla müslüman, Ermeni, Rum, yahudi ve Çingene gibi aynı dine ve kökene mensup ailelerden meydana gelir. Bir mahallede birbirine komşu olan ailelerden çoğunun aynı zamanda akraba olduğu anlaşılar. Anadolu ve Balkanlar'da Osmanlı şehirlerindeki mahallelerde genellikle dinî ve etnik gruplar bir arada yaşamasına rağmen nâdir de olsa bazı şehirlerde müslümanlarla gayri müslimlerin aynı mahallede oturdukları dikkati çeker. Söz konusu gruplar arasında çarşıda ve pazarda her zaman ticarî ve sosyal ilişkiler görülmüştür. Bu hususlar çerçevesinde Osmanlılar'da mahalle birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan ailelerden meydana gelen bir topluluk ve hukukî birlik özelliği taşır. Bu bir bakıma mahallede işlenen suçların sorumluları bulunamazsa sakinlerinin tazminat ödemesi anlamına gelir. Bunun yanında mahalleler vergilerin tesbiti ve toplanması, asayişin sağlanması gibi yükümlülüklerin yerine getirilmesinde sorumlu birimlerdir. Bu sebeple mahalleler, şehirlerin sadece fiziksel yapısını belirleyen bir birim değil idarî ve sosyal bir ünite mahiyeti gösterir.

Anadolu ve Balkanlar'daki şehir ve şehirleşme anlayışının 1839'da Tanzimat'ın ilânına kadar devam ettiği söylenebilir. Tanzimat'ın ilânı ile birlikte bu şehirler hem idarî yönden hem de imar ve iskân bakımından yeni bir sürece girdi. 1863 yılında başta ulaşım, şehir ve kasabaların imarı,

iskân ve asayiş durumu, ziraî ve sınaî faaliyetler olmak üzere çeşitli meseleleri yerinde incelemek, söz konusu meselelerin çözümü hususunda yerinde kararlar almak ve bu konularda merkeze gerekli raporları sunmak gibi geniş yetkilere sahip teftiş memurluklarının kurulmasına karar verildi. Bu karar doğrultusunda Bosna-Hersek yöresine Cevdet Efendi (Paşa), Anadolu'nun sol koluna Rızâ Efendi, Rumeli'nin sol koluna Subhi Beyefendi ve Anadolu'nun sağ koluna Ahmed Vefik Efendi (Paşa) tayin edildi. Ahmed Vefik Efendi'nin 1864 tarihli tahriratından anlaşıldığı kadariyle adı geçen teftiş memurları yerinde kararlar alıp uygulamaya girişmişler, şehir ve kasabaların plan ve imarı ile harap olan tarihî eser ve âbideleri tesbit ederek bunların onarımı yönündeki icraatlarını ve bu konularda alınması gereken tedbirleri içeren raporlarını merkeze göndermişlerdir. Bu durum devletin şehirlere yönelik köklü müdahalesi anlamına gelmektedir. Yeni şehirlerin klasik görüntüsü devlet eliyle düzeltilmeye başlandı. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Anadolu ve Balkanlar'daki birçok şehri yeniden şekillendiren planlar bunun önemli göstergeleridir. Böylece yönetim ve eğitim binaları ile birçok şehri sembolize eden saat kuleleri ve açılan meydanlar fiziksel yapıyı belirledi; bu anlayış Cumhuriyet dönemine de intikal etti. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Cumhuriyet devrinde kurulan şehirlerde (Kırıkkale, Gölçük, Karabük, Tunceli ve Batman) eski dönemlerde tesis edilen şehirlerdeki şehircilik zevkini yakalamak mümkün değildir. Selçuklu ya da Osmanlı şehirlerinin kendilerine has birtakım özellikleri bulunduğu halde Cumhuriyet döneminde kurulan şehirlerin kendilerine has ortak bir karakteri olduğu söylenemez (Tuncel, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, s. 309-350).

BİBLİYOGRAFYA :

- Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 216-217; Metin Tuncel, "Tarih Boyunca Türkiye'de Kent Kuruluşları", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 309-350; a.mlf., "Türkiye'de Kent Yerleşmelerinin Tarihçesine Toplu Bir Bakış", *İÇ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, sy. 23, İstanbul 1980, s. 123-160; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* (der. Salih Özbaran), İzmir 1984; Uğur Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci: 11.-15. yy*, İstanbul 1987; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991; Suraiya Faroqi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (trc. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1993; A. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (trc. Ali Berktaş), İstanbul 1995; *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (ed. P. Dumont – F. Georgeon, trc. Ali Berktaş), İstanbul 1996; M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygurluğu ve Mimarisi* (trc. Aslı Ataöğv), İstanbul 1999; Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600* (trc. Halil Berktaş), İstanbul 2000, I, tür.yer.; Edhem Eldem v.dğr., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul* (trc. Sermet Yalçın), İstanbul 2003; İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, s. 247-256; a.mlf., "Vakıf ve Şehirleşme", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1987, s. 23-24; Erol Özvar – Arif Bilgin, "Şehir Yönetimi ve Tarih Üzerine", *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi* (ed. Erol Özvar – Arif Bilgin), İstanbul 2008, s. 15-32; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?", a.e., s. 49-60; Feridun M. Ermenen, "Osmanlı Şehzadeleri ve Taşra İdaresi", a.e., s. 99-112; Tahsin Özcan, "Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar", a.e., s. 113-128; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", *VD*, sy. 2 (1942), s. 354-355; Doğan Kuban, "Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", a.e., sy. 7 (1968), s. 53-73; Mehmet Öz, "Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/6, İstanbul 2005, s. 57-68.

İLHAN ŞAHİN

1960 yılında
İstanbul'un
şehir dokusuna
Süleymaniye'den
bir örnek

İslâm Şehri Kavramı. İslâmî şehir teorisi, 1920-1950 yılları arasında Batı'daki şarhiyat çalışmalarının bir parçası olarak geliştirilmiştir. Asıl amacı Arap dünyasındaki şehirlerin hangi kentsel tipe ait olduğunu tesbit etmek olan bu çalışmaları gerçekleştirenler genellikle Fransız araştırmacıları olmuştur (Humphreys, s. 228). İslâmî şehir kavramını ortaya ilk defa Cezayir (G. ve W. Marçais, R. Le Tourniau) ve Şam (J. Sauvaget, J. Weulersse) ekolleri koymuş, ancak buna son şeklini 1955'te yayımlanan "The Structure of the Muslim Town" adlı makalesiyle Gustave von Grunebaum vermiştir. İslâmî şehrin tanımı, antik şehre veya Ortaçağ'da Batı'daki şehirlere kı-